

Охорона і використання пам'яток історії та культури

КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ — МІСТО-МУЗЕЙ

Кам'янець-Подільський серед стародавніх міст України займає особливе місце. Це, по суті, єдине місто, частина якого до наших днів ще зберігає своє середньовічне обличчя. До війни його називали «українським Нюрнбергом», підкреслюючи саме цю його особливість. Отже, не просто наявність великої кількості пам'яток старої архітектури, а цілісність комплексу робить його унікальним явищем в культурно-історичній спадщині українського народу¹.

У 1962 р. Кам'янець-Подільський відсвяткував своє 800-річчя. Перша згадка про місто зустрічається у вірменських джерелах. Зараз питання про давній вік Кам'янця з'ясується остаточно за допомогою археологічних матеріалів: у кількох пунктах Старого міста знайдено кераміку доби Київської Русі (XI—XII ст.), яка не залишає сумніву, що в цей час місто уже існувало. Більше того, є дані, які свідчать про виникнення життя на цій території у ще давніші часи: в районі вірменського кварталу виявлено кераміку другої половини I тисячоліття до н. е. (VIII—IX ст.).

У XIV ст., за Коріатовичів, Кам'янець висувається як значний адміністративно-політичний центр. Особливий розквіт його припадає на XVI ст., коли він стає головним центром Поділля. Протягом XVII—XVIII ст. це було одне з найбільших і найрозвинутіших міст України, що своїм значенням поступалося лише Києву та Львову. Це відбулося на його характері — велике міське будівництво надавало Кам'янцю особливо імponentного вигляду, робило його справжньою перлиною вітчизняної культури і мистецтва.

Центр Кам'янець-Подільського — Старе місто займає острів, утворений майже зімкнутою острогою (дугою) річки Смотрич, що тече у вузькій і глибокій долині. Цей острів — овальний у плані — з усіх боків оточений прямовисними кам'яними урвищами, що перетворюють його на неприступну фортецю і разом з тим абсолютно ізолюють в топографічно планувальному відношенні. Зараз територія Старого міста зв'язана з навколишнім плато двома мостами висотою до 80 м. Один з них, збудований в XVI ст., з'єднує Старе місто з фортецею, а другий, новий — з так званим Новим планом — регулярно розпланованою частиною міста, що виникла на початку XIX ст.

До кінця XVIII ст. межі власне Кам'янця не виходили поза Острів. Нове будівництво до рубежа XVIII та XIX ст. здійснювалося на обох протилежних виступах лівого берега річки. Так виникли передмістя, що мали назву Руських і Польських фільварків. Але основна частина пам'яток старої архітектури зосереджена саме в Старому місті. На Новому плані теж є окремі вулиці і квартали, що мають

¹ Про Кам'янець-Подільський та його пам'ятки існує велика література (див.: Нариси історії архітектури Української РСР. К., 1957, стор. 65, 71, 73, 74, 76, 81, 82, 113, 221, 222 та ін. Там же — розгорнута бібліографія).

неабияку архітектурно-художню цінність, бо забудовані капітальними будинками в модному на початку XIX ст. стилі ампір. Але найціннішим є те, що оновлення майже не зачепило стару частину міста і не спричинилося до втрати Кам'янцем його естетичної неповторності.

На превеликий жаль, в наші дні становище цього міста-унікума викликає серйозне занепокоєння. Ще в 30-і роки Кам'янець зазнав відчутних втрат: цілий ряд видатних пам'яток старої архітектури було знищено без всякої на те потреби. Зруйновано, зокрема, Кафедральний православний собор (раніше — костьол кармелітів), збудований на початку XVIII ст., Троїцьку церкву XVI ст., Вірменський собор XV ст., Іванопредтеченську церкву XV—XVI ст., з якою було зв'язане Кам'янецьке братство — осередок визвольної боротьби українського міщанства проти польсько-шляхетського засилля, та деякі інші об'єкти.

Найбільше потерпів Кам'янець під час Великої Вітчизняної війни. Пошкодженням виявилось і його найдавніше ядро, розташоване на острові. Переважна частина будинків згоріла, деякі були зруйновані. Втім, у 1945—1946 рр. місто ще продовжувало зберігати свій основний архітектурний фонд, хоч і в пошкодженому, але придатному для відновлення вигляді. Обгорілі стіни будинків XVI—XVIII ст. в переважній більшості стояли і потребували лише звичайного ремонту. Зразу ж після визволення міста від фашистських загарбників кам'янчани взялися за перші рятувальні роботи: влаштовували суботники і недільники по приведенню Старого міста хоч би у відносний порядок, розчищали руїни від щебеню і сміття, закладали порожні пройоми вікон і дверей на перших поверхах, запобігали дальшому руйнуванню стін.

Але замість того, щоб відбудовувати місто так, як це зробили в більшості інших міст, споруди яких в часи війни потерпіли від пожежі, але залишалися придатними для відтворення, — центр Старого Кам'янця протягом 1947—1952 рр. було розібрано дощенту для розчистки площі під нову забудову. Цим було допущено принциповий містобудівничий промах. Вивільнена площа виявилася занадто малою для нової забудови із застосуванням принципів сучасного містобудівництва. На цій площі спорудили школу і невелику адміністративну будівлю. Решта території — пустирі і сквери, які ані в планувальному, ані в архітектурному відношенні не пов'язані з відбудованими кварталами. Ті споруди, які збереглися і були реставровані за останні роки, як-от: ратуша, Домініканський костьол, Тринітарська церква, Кушнірська брама та інші, залишившись в відкритому місці, втратили свій масштаб і добру половину своєї виразності, бо були розраховані на проглядання крізь щільну, але невисоку середньовічну міську забудову. Тепер вони повністю зберігають своє наукове і меморіальне значення, але загубили значення естетичне.

Треба визнати, що сучасний стан збережених споруд аж ніяк не справляє задовільного враження. Значна частина їх, щоправда, в післявоєнні роки була реставрована за цілком кваліфікованими проектами. Але якість будівельних робіт виявилася настільки низькою, що більшість споруд уже зараз потребує капітального ремонту. Стан деяких щойно відбудованих споруд навіть визнаний за аварійний. Так, в стінах Домініканського костьолу (реставрація якого ще повністю не завершена) з'явилися загрозові тріщини.

В деяких випадках розпочата реставрація не була доведена до кінця без поважних причин (наприклад, Францисканський костьол); стихійне руйнування недореставрованих пам'яток триває.

В наші дні чимало найцінніших архітектурних споруд мають занедбаний, обшарпаний вигляд. Потрібний терміновий ремонт, з яким,

однак, не поспішають (Петропавлівська, Миколаївська, Карвасарська церкви, порохові льохи, рештки оборонних споруд, чимало житлових будинків). В незадовільному стані замок.

Оскільки багато житлових будинків XVI—XVIII ст. у Кам'янці перебувають у віданні житлово-експлуатаційних контор, поточний ремонт, здійснюваний цими закладами, часто-густо набирає характеру прямого нищення культурно-історичних пам'яток. В процесі його будинки зазнають цілковитого спотворення, їх переплановують, пробивають нові вікна і двері, ліквідують архітектурно-декоративні деталі.

Зараз на території Кам'янця ведуться значні дослідні та реставраційно-консерваторські роботи. Але дуже часто вони зводяться нанівець внаслідок безгосподарного ставлення з боку деяких міських організацій. Кілька років, наприклад, тривають розкопки однієї з найвидатніших пам'яток міста — Польської брами. Зокрема, було частково розкрито засипаний землею та щебенем нижній ярус споруди, але розкоп знову і знову завалюється землею і сміттям.

Через бездоглядність в жахливому стані перебувають пам'ятки — Турецький та Вірменський бастиони, Польська та Руська брами, руїни Вірменського собору, рештки фортечних стін та ін. Все це позаростало бур'яном, завалено сміттям.

Але цим біда не обмежується. Великим нещастям для Старого Кам'янця є абсолютно непростиме становище з експлуатацією тих пам'яток, що мають ужиткову цінність. Щоб знайти для них хоч якогось хазяїна, в перші повоєнні роки їх здали в оренду промисловим підприємствам. Так, приміщення Кармелітського і частково Францисканського монастирів орендує Кам'янецький електромеханічний завод; єпископське подвір'я та вірменський торговельний будинок — металоштампувальний завод, приміщення Францисканського костельу та жіночого монастиря — бавовняна фабрика; казарми XVIII ст. — тютюнова фабрика; будинок єзуїтського колегіуму — друкарня і т. д.

Оскільки стародавні будівлі костельів, монастирів та й житлові і громадські споруди не пристосовані до використання їх як промислових підприємств, орендарі, порушуючи існуюче законодавство і умови оренди, вдаються до таких переробок, які призводять до втрати естетичної цінності експлуатованих пам'яток. Так, наприклад, над будинком колегіуму, де розміщена друкарня, було споруджено ще один поверх, у старих стінах пробито нові широкі вікна, ліплені декоративні деталі — частково знищено. В результаті будинок набрав потворного вигляду, загубивши своє первинне обличчя.

Металоштампувальний завод (директор т. А. А. Укіс), вирішивши збудувати нову прохідну будку, знищив частину старої стіни єпископського подвір'я (XVI ст.). Ця «реконструкція» була здійснена без всяких консультацій та погодження з тими інстанціями, що займаються охороною пам'яток.

Обурливий випадок мав місце на початку 1966 р. Бавовняна фабрика (директор т. М. М. Сінчук) вирішила добудувати до орендованої нею будівлі Францисканського костельу (реставрація якого почалася кілька років тому, але була припинена) двоповерхове приміщення канцелярії. Ця добудова, з одного боку, призвела б до знищення важливих архітектурних деталей, а з другого — перешкодила б завершенню розпочатої реставрації готичної споруди костельу, не кажучи вже про те, що був би спотворений цікавий архітектурний ансамбль. Ця витівка зустріла рішуче заперечення з боку виконкому міськради (голова т. Г. А. Тонкочієв), міського архітектора (т. І. І. Медведовський), інспекції по охороні пам'яток (т. О. Й. Суховецький), а також гро-

мадськості міста. Незважаючи на це, фабрика продовжувала будівництво, саботуючи прямі розпорядження і директиви відповідальних інстанцій. Був потрібний спеціальний виїзд до Кам'янця представника Держбуду УРСР з Києва, щоб припинити це неподобство.

Непристосованість стародавніх споруд до їх використання як промислових об'єктів призводить до небезпечних порушень режиму експлуатації. А це в свою чергу тягне за собою пошкодження і загибель тих чи інших пам'яток. Так, навесні 1966 р. частково загинула башта «На броді», збудована в XVI ст., що входила до оборонної системи міста. Причиною цього було неприпустиме порушення експлуатаційного режиму з боку бавовняної фабрики, яка спускає стічні води на схили плато. Ці води розмили скелю, де стояла башта; скеля впала і разом з нею — близько половини споруди. Зараз становище анітрохи не змінилося: вода продовжує свою руйнівну дію, і рештки споруди перебувають в загрозливому, аварійному стані. Слід підкреслити, що дії директора фабрики М. М. Сінчука в цій історії підходять під кваліфікацію статті 207-ї Кримінального кодексу УРСР і можуть бути підставою для порушення справи про кримінальну відповідальність.

Але найгіршим явищем є наслідки нового промислового будівництва, що здійснюється як в рамках існуючих підприємств, так і поза ними. Приміщення, про які йдеться, зрештою дуже невеликі і для справжнього сучасного виробництва непридатні. Ті напівкустарні підприємства, що колись були в них розміщені, поступово розширюються, реконструюються, збільшують свої виробничі потужності, перетворюючись на солідні промислові комплекси. А цей розвиток неможливий без нового будівництва, яке потроху, але уперто здійснюється в межах Старого міста — всупереч інтересам самого виробництва та економічним розрахункам. Це питання особливо важливе. Адже ж Старе місто в Кам'янці в топографічному відношенні ізольоване глибоким (до 80 м) каньоном р. Смотрич. Площа його невелика, а пам'ятки стародавньої архітектури, які реставровані і охороняються державою, розсереджені по всій території Острова досить близько одна від одної. Отже, будівельні можливості тут безнадійно обмежені, у зв'язку з чим промислове будівництво позбавлене жодних перспектив: рано чи пізно (і мабуть досить скоро) вільні ділянки будуть вичерпані, і це покладе природну межу дальшому розвитку виробництва. До того ж процес будівництва ускладнюється топографічними умовами Старого міста, його ізольованістю, а також наявністю решток забудови минулих епох, які заважають роботам. Все це затягує будівництво, підвищує його вартість і цим знижує економічний ефект.

Крім того, будівельникам весь час доводиться стикатися з рештками забудови минулих епох (льохами, що часто-густо мають два-три поверхи, підземними ходами, фундаментами зруйнованих будинків тощо). Це затягує будівництво, викликає додаткові затрати праці, заважає застосуванню механізмів, підвищує вартість будівництва, а іноді призводить до несподіваних аварій.

І незважаючи на всю складність, незручність і неекономічність, промислове будівництво в Старому місті продовжується. КЕМЗ, розташований в приміщенні Кармелітського і Францисканського монастирів, збудував собі кілька нових цехів, кожний з яких перевищує обсягом орендовані старовинні споруди. В безпосередній близькості від Кушнірської брами (видатної пам'ятки XVI ст.) рік тому збудовано великий двоповерховий цех швейної фабрики глухонімих. В самому центрі турецького кварталу, де кожний камінь дихає історією, споруджується винний цех консервного заводу. На території вірмен-

ського кварталу, в небезпечній близькості від торговельного будинку, дзвіниці та руїн Вірменського собору, а також Миколаївської церкви XIV ст. будується цех металолштампувального заводу. Новий цех зводить тютюнова фабрика на території казарм XVIII ст. і т. д.

Все це неефективне, безперспективне будівництво, не вигідне і незручне для самих підприємств, завдає великої шкоди Старому місту як унікальному комплексу давньої архітектури. В процесі його нищать рештки стародавніх споруд, що мають велику культурно-історичну цінність, спотворюються об'єкти, які залишаються; місто втрачає свій неповторний художній образ.

Через це будівництво значна частина важливих історичних об'єктів стає неприступною для огляду, випадає з сфери ідейно-просвітницької діяльності. Так, уже зараз практично не можна бачити будинків Кармелітського і Францисканського монастирів, закритих новими цехами КЕМЗ'у. Велична будівля Францисканського костюлу проглядається лише з західної сторони — решта загорожена прибудовами бавовняної фабрики. Нова споруда, яка будується зараз по правому боці Радянської площі, закриє підступ до щойно реставрованої башти — гауптвахти. Влітку 1966 р. КЕМЗ самовільно відгородив оглядову площадку між Городською брамою та Вірменським бастионом, з якої відкривається найкращий вид на прославлену Кам'янецьку фортецю. Все це змушує серйозно замислитися над перспективами розвитку міста.

* * *

Незважаючи на великі втрати під час Вітчизняної війни, Кам'янець-Подільський залишається одним з міст країни, найбагатших пам'ятками. За кількістю об'єктів, взятих на облік і державну охорону (понад 60), він займає третє місце в республіці після Львова і Києва. Серед цих пам'яток такі шедеври стародавньої архітектури, як замок і земляна фортеця, так званій «Турецький» міст, Руська, Польська та Городська брами, Кушнірська, Різницька, Гончарна, Кравецька башти, гауптвахта, казарми XVIII ст., ратуша, Руський магістрат, Кафедральний, Домініканський, Францисканський, Тринітарський костюли; Микільська, Петропавлівська, Карвасарська церкви; будівлі кількох монастирів, рештки міських укріплень — стіни, бастиони тощо.

Але цим переліком культурно-історичний фонд Кам'янця не вичерпується, бо, крім зареєстрованих пам'яток, є багато таких, що досі залишаються поза нашою увагою. За останні роки місцевими ентузіастами складено список, що нараховує понад 40 таких незареєстрованих об'єктів, які, однак, становлять велику культурно-історичну цінність. Серед них чимало старих житлових будинків XVI — початку XIX ст.; будинок католицького єпископа (1627 р.); будинок ордена єзуїтів XVIII ст., пошта XVIII ст., Базиліанський монастир (1745 р.); будинок консисторії XVIII ст.; вірменський шпиталь XVI — XVII ст.; подвір'я Халіль-паші; колодязь XVII ст. та ін. Отже, тепер Кам'янець за кількістю споруд стародавньої архітектури поступається тільки Львову.

Треба сказати, що і за своїм культурно-історичним значенням пам'ятки Кам'янця становлять явище виняткове. Серед них є не просто першокласні споруди, а й справді унікальні. До числа таких, наприклад, належить знаменитий «Турецький» міст (XVI ст.) — зразок інженерного мистецтва, аналогію якому важко підшукати. Визначне місце належить Руській і Польській брамам, які з двох сторін перекривали

каньйон Смотрича: за складністю інженерного завдання і якістю його розв'язання вони не мають собі рівних — принаймні в Східній Європі.

Переважає більшість середньовічних міст до наших часів втратила свої укріплення повністю. А в Кам'янці рештки міських фортифікаційних споруд збереглися в значній своїй частині, але вони занедбані і перебувають в напіваварійному стані. Тимчасом, цей твір середньовічного будівельного мистецтва може і повинен знайти належне місце серед найвидатніших культурно-історичних пам'яток країни.

Все це показує, яке велике значення має Кам'янець з огляду на його історичні цінності. Але архітектурні пам'ятки його — при всій їх індивідуальній неповторності — не можуть розглядатися і оцінюватися ізольовано. Навіть у сучасному своєму вигляді, незважаючи на всі втрати, Старе місто на острові разом з фортецею являють собою єдиний унікальний комплекс, єдиний ансамбль, єдине ціле, що не піддається членуванню. І як не можна викинути слова з пісні, так і в Кам'янці не можна вихопити жодної споруди — навіть найменшої, не завдавши болючих ран всьому ансамблю.

На превеликий жаль, це часто забувають і той, хто покликаний охороняти вітчизняну старовину, і той, хто взяв на себе високу і благородну місію будівничого. В Управлінні міського архітектора зазначають, що в процесі забудови Старого міста архітектурним пам'яткам нічого не загрожує: охоронна зона в 15 м, мовляв, всюди суворо дотримується, але охоронна зона — це не тільки 15 недоторканих метрів, що мають забезпечити заповідну споруду від руйнування чи пошкодження. Це і обмежена висота та габарити нових будівель, і таке їх розташування, щоб вони не затуляли свого старшого сусіда. Це, зрештою, і вимога підпорядковувати архітектурний образ нової споруди стародавньому ансамблю в інтересах художньо-естетичної та історичної цілісності.

Та найсумнішою в цьому є тенденція розглядати кожну конкретну пам'ятку не як елемент, невід'ємну складову частину комплексу, а ізольовано, саму по собі. Тимчасом, правильно було б сприймати весь Острів Старого міста, як одну багатоліку, багаточленну пам'ятку — подібно до того, як оцінюємо Софійський заповідник в Києві, що складається з дев'яти стародавніх споруд, або Києво-Печерську лавру, яка становить ще складніший комплекс.

На території Старого міста є близько сотні споруд XIV — початку XIX ст., що мають індивідуальну, неповторну цінність. Це — недоторканий фонд народу, на який нікому не дозволено заносити руку. Але є щось і крім того. Будинки XIX ст. самі по собі не становлять індивідуальної цінності. Принципово їх можна ламати, щоб замість того будувати нове. Але зовсім не байдужим є те, що стане на їх місці: ці старі будинки так чи інакше вписані в існуючий архітектурний ландшафт і треба, щоб їх спадкоємці не погіршували, а навпаки, збагачували загальну картину. Однак поки що на практиці маємо протилежне.

Культурно-історичною пам'яткою в кам'янецькому Старому місті є не лише ті будівлі, що зберігають наземну частину. Велику цінність мають і фундаменти знищених будинків, підземні ходи, льохи, частково муровані, а частково висічені в скелі. У Кам'янці, як і в інших середньовічних містах України, над землею височіли лише два-три житлові поверхні будинків, а під ними завжди були ще два-три яруси льохів, де переховувалися товари. Весь ґрунт Старого міста переритий цими катакомбами, які, безперечно, є дуже цікавою пам'яткою старосвітського міського побуту.

Нарешті, культурно-історичну цінність старого Кам'янця становить містобудівнича схема, вулична сітка, яка дозволяє судити про організацію міської території та планувальні принципи середньовіччя.

В результаті непродуманих дій проблема Старого міста в Кам'янці-Подільському набрала досить гострого характеру і цілком справедливо хвилює як мешканців міста, так і його численних гостей. Проблема ця стає предметом жвавого обговорення; зокрема, вона цілком логічно постала на Першій Подільській краєзнавчій конференції восени 1965 р. Чимало говорилося про це і на Хмельницькій обласній установчій конференції Товариства по охороні пам'яток історії та культури УРСР у листопаді 1966 р.

Першим заходом, який, здається, є необхідною умовою справжнього, радикального розв'язання проблеми в цілому, повинно бути проголошення Старого міста в Кам'янці-Подільському містом-музеем, містом-заповідником. До речі, ще 22 березня 1928 р. була ухвалена Постанова Раднаркому УРСР про оголошення замку-фортеці в Кам'янці історико-культурним заповідником «в межах старовинних стін і земляних валів із всіма старовинними спорудами, Польською брамою, Руською брамою і баштою Стефана Баторія (Кушнірська брама)». Отже, в межах укріпленої частини міста,— Острова та фортеці, з'єднаних «Турецьким» мостом. В силу певних причин ця постанова не була втілена в життя, але тепер настав час повернутися до неї і домогтися її реалізації.

У нашій країні в цьому напрямі є вже деякий цінний досвід: в РРФСР, наприклад, містами-заповідниками стали Новгород, Суздаль, Ярославль, Кострома. На Україні поки що таких міст-музеїв немає.

Тимчасом, у нашій республіці є ряд населених пунктів, які заслуговують цього: Жовква, Луцьк, Кременець та деякі інші. І перше місце серед них, безсумнівно, належить Кам'янцю.

Оголошення того чи іншого міста заповідником не означає категоричної заборони всякого будівництва на його території (іноді, навпаки, навіть вимагає забудови). Але воно передбачає регулювання нового будівництва, підпорядкування його інтересам збереження і максимального виявлення ансамблю старої архітектурної спадщини.

Про те, що саме треба зробити в Кам'янці для надання Старому місту належного вигляду,— підкаже світова практика розбудови середньовічних міст, яка має величезний досвід. Його треба детально вивчити і використати. Ця практика показує різні методи розв'язання конкретних питань. Іноді доцільним виявляється документальне відтворення загублених ансамблів, як це, наприклад, мало місце при відновленні після останньої війни деяких стародавніх міст Польщі, а у нас — Петродворця, знищеного фашистськими загарбниками.

Іноді рани, заподіяні стародавньому ядру міста, ліквідуються тактовною забудовою пустирів новими будинками, що хоч і не повторюють зруйнованих, але не дисонують зі збереженими кварталами. Цей принцип, наприклад, був застосований при реконструкції старої частини Веймара в НДР. Нарешті, можна використати і принцип ансамблевої забудови, що базується на свідомому контрасті між новим і старим, але такому контрасті, який не розриває, а навпаки, ще тісніше зв'язує в єдину систему існуючий ансамбль. Класичним прикладом такого розв'язання є мавзолей В. І. Леніна на Червоній площі, який своєю новочасною архітектурою не тільки не зіпсував, а й збагатив середньовічний ансамбль Кремля і площі з Василем Блаженным.

Який же з цих принципів може бути найкраще застосований в Кам'янці? Може, і той, і другий, і третій. Ясно одне: необхідність де-

тальної і кваліфікованої розробки генерального плану реконструкції і забудови міста. Зараз Кам'янець — як це не прикро писати — такого плану взагалі не має. Те, що в Управлінні міського архітектора називають «генпланом», аж ніяк не є ним. Це — ситуаційний план з нанесенням червоних ліній нової забудови, які, до речі, на практиці не дотримуються. Свідченням останнього є хоча б згадуване вище будівництво нового цеху Металоштампувального заводу у вірменському кварталі, що перерізає стародавню середньовічну вулицю, позначену на «генплані» червоними лініями.

Архітектори міста запевняють, що за їхніми накресленнями жодного будівництва на території Старого міста взагалі не передбачається. Але це, м'яко кажучи, не відповідає істині, бо таке будівництво ведеться і зараз (той же цех металевих застібок у вірменському кварталі, будинок на Радянській площі, винний цех у турецькому кварталі, триповерховий будинок на центральній площі проти ратуші та ін.).

Отже, створення справжнього, детального генплану Старого міста — другий і найвідповідальніший крок у розв'язанні нашої проблеми. Розробка його має бути справою спеціальної комісії, до складу якої повинні входити не лише архітектори-проектанти, але й історики архітектури, архітектори-реставратори, історики, художники.

Слід негайно припинити і заборонити надалі всяке промислове будівництво в межах Старого міста, розв'язавши нарешті наболіле питання економічного розвитку Кам'янця найдоцільнішим і найефективнішим способом — шляхом розгортання цієї діяльності на вільному місці. Категорична заборона будь-якого промислового будівництва в межах Старого міста і зосередження його на Новому плані або на околицях дасть можливість в майбутньому поступово звільнити ті стародавні споруди, що зараз зайняті підприємствами, або використати їх в інтересах ідейно-освітньої роботи.

Проголошення Старого міста заповідником поставить на порядок денний питання про нового хазяїна пам'яток. Дуже повчальною є історія стіни гарему Халіль-Паші, що деякий час тому була розібрана при загадкових обставинах. Цей нечуваний казус є сумним попередженням: така доля може спіткати кожний безгосподарний об'єкт.

Виведення промислових, складських та інших об'єктів з стародавніх будівель автоматично ставить перед нами питання, що з ними робити далі, хто має оберігати їх і пклуватися про їхню цілість? Сучасні орендарі, що, з одного боку, порушуючи правила і закони, завдають пам'яткам прикрої шкоди, все ж таки хоч якось забезпечують їх існування. І доки для Старого міста в цілому не знайдеться досить солідний хазяїн, всі найбагатші і найпереконливіші заклики та проекти залишаться пустою балаканиною.

Таким господарем, природно, міг би бути Кам'янецький історичний музей. Зрештою, у керівництва музею (директор т. Г. М. Хотюн) є певна програма щодо використання ряду конкретних пам'яток як експозиційних приміщень. В ратуші, наприклад, можна було б розмістити картинну галерею (цей намір близький до реалізації: міськрада нарешті передає цю будівлю музею); в Петропавлівській церкві (XVI ст.) — археологічний відділ; в Миколаївській (XIV ст.) — відділ стародруків; у Карвасарській церкві — колекцію народного різьблення по дереву; у Кушнірській башті — музей написів на камені; у Вірменському торговельному будинку — відділ, присвячений вірменській колонії; в будинку Чарторийських (XVI ст.) — етнографічний відділ. Нового приміщення потребують також відділи геології, нумізматики; виставка на тему: «Кам'янець в образотворчому мистецтві» і т. д.

Але поки що всі ці проекти залишаються добрими намірами, бо музей не має можливостей для їх реалізації. Він сьогодні не може дати собі ради навіть з власним господарством.

Проблема коштів завжди становить труднощі. А тимчасом відповідь слід шукати в самому питанні: пам'ятки історії і культури повинні не тільки самі себе утримувати, але й давати певний зиск, що міг би спрямовуватись на розширення охоронно-реставраційних робіт.

Головним джерелом цих коштів може стати всемірний розвиток туризму. Кам'янець лежить на поживленому автомобільному шляху, що з Києва веде до Чернівців і далі в Прикарпаття (крім того, місто має й залізничне сполучення). Через нього щорічно проїжджають сотні тисяч туристів, проте, на жаль, не зупиняються. Неправдоподібно, але факт: одне з найцікавіших міст республіки, розташоване в мальовничій місцевості, поблизу повноводного Дністра, оточене населеними пунктами, що теж мають цікаві історичні об'єкти (замки в Жванці, Рихті, Панівцях, та ін.), досі не внесено до списку туристських маршрутів.

Перетворення Кам'янця в туристський центр потребує підготовчих заходів. У місті досі немає жодної туристської бази; немає достатньої кількості готелей, потрібної сітки побутової обслуги. Отже, все це треба створити. Але й тут можуть стати в пригоді пам'ятки стародавньої архітектури, бо значну частину закладів, зв'язаних з туризмом, доцільно розмістити в тих спорудах, що реставруються або мають бути реставровані.

Дещо вже робиться: розпочалися, зокрема, роботи по пристосуванню під ресторан згорілої будівлі синагоги біля Гончарної башти; існує думка використати Домініканський костюл з прилеглим до нього будинком Потоцького і монастирськими приміщеннями для туристської бази. Але все це лише перші кроки: справжнє розв'язання проблеми має бути здійснене невідривно від розробки генерального плану розвитку міста — на такому рівні, як це, скажімо, робиться у Суздаль.

Виникає ще ряд інших практичних питань, зв'язаних з економічними та адміністративними заходами. Зокрема, йдеться про впорядкування оренди, оскільки більшість будівель і надалі, очевидно, буде використана для практичних потреб життя. Всі надходження від експлуатації цих будівель (орендна плата, квартплата тощо) повинні теж призначатися на утримання і реставрацію культурно-історичних пам'яток. Для цього слід створити єдиний фінансовий фонд Старого міста.

Важливим завданням є також створення необхідної будівельно-ремонтної бази, здатної забезпечити всі необхідні роботи. Зараз їх здійснює друга міжобласна майстерня Головних спеціалізованих реставраційних майстерень Держбуду УРСР у Львові (директор т. В. О. Буйволон). Але ця майстерня явно не справляється з своїм завданням, а найгіршим є те, що, підлягаючи львівським організаціям, вона практично недосяжна для впливу з боку місцевих органів.

Розв'язання всіх цих питань, зрештою, не таке вже складне. Але ставити і вирішувати їх треба в республіканському масштабі. Необхідно зробити все, щоб виправити явно незадовільне становище одного з найцікавіших міст України і повернути йому те значення, яке воно заслужило своєю славною історією.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ